

Het werk van Miklós Radnóti is in vele talen vertaald, alleen in het Nederlands is er nauwelijks iets van hem verschenen. Een enkel gedicht hier en daar in een literair tijdschrift en dat was het dan. Maar nu ligt er voor het eerst een volledige bundel van hem in de Nederlandse boekwinkel, **Het schriftje uit Bor**. Een kleine bundel met een bijzondere geschiedenis. Wim Kersbergen sprak met de vertalers, Orsolya Réthelyi, hoofd van de faculteit Neerlandistiek aan de ELTE-universiteit in Boedapest en de Utrechtse dichter Arjaan van Nimwegen. Maar wie was die dichter die door paus Franciscus, bij zijn recente bezoek aan Hongarije, slachtoffer van blinde haat genoemd werd, wie was Miklós Radnóti?

Radnóti

Het schriftje uit Bor

steen met de tekst dat Radnóti hier is geboren, maar het is allerminst zeker dat hij ooit in dat huis geweest is.

In 1911, als Miklós twee jaar oud is, hertrouwt zijn vader met **Ilona Molnár**, samen krijgen ze in 1914 een dochter Ágnes, en met elkaar vormen ze een hecht en warm gezin. Als kind heeft Miklós niet geweten dat zijn moeder niet zijn echte moeder was en dat zijn zusje Ági eigenlijk zijn halfzusje was. De geborgenheid van het gezin vormde enige bescherming tegen de storm van de geschiedenis die buiten woedde, de Eerste Wereldoorlog ging ook aan Hongarije niet ongemerkt voorbij en het was onvermijdelijk dat de kleine Miklós daar iets van meekreeg. In de autobiografische novelle **Ikrek hava** (Maand van de tweeling) beschrijft hij hoe hij samen met zijn zusje getuige was van een executie op de trappen van het parlamentsgebouw, de plek waar hij dagelijks speelde.

In juli 1921, Miklós is dan twaalf jaar, overlijdt zijn vader plotseling aan een hersenbloeding. In de verwarrende maanden die volgen wordt Miklós ondergebracht bij familie van zijn echte moeder, mensen die hij nauwelijks kent. Zijn oom **Dezső Grosz** wordt zijn voogd maar die neemt hem niet op in zijn huis. Miklós woont bij twee ongetrouwde tantes en slaapt in het dienstbodekamer. Een van hen laat zich op een gegeven moment ontvallen dat Ilona Molnár niet zijn echte moeder is en een paar jaar later hoort hij ook over zijn tweelingbroertje dat direct bij de geboorte is overleden. Zo brokkelt de bestaanszekerheid van Miklós stap voor stap af. Eerst overlijdt zijn vader, het gezin valt uit elkaar, zijn moeder blijkt niet zijn echte moeder want die is dood, zijn zusje is slechts een halfzusje, zijn eigen broertje ook dood, wat staat hem nog meer te wachten?

Al deze gebeurtenissen hebben grote invloed op zijn werk gehad. Sommige gedichten, en zijn novelle **Ikrek hava**, gaan er rechtstreeks over, daarbij hangt over veel van zijn gedichten een schaduw van onthechtheid.

Na de dood van haar man vertrekt stiefmoeder Ilona Molnár met Ágnes naar Transsylvanië. Miklós houdt contact met haar en een enkele keer bezoeken ze elkaar over en weer. Zus Ágnes schrijft ook gedichten, verhalen en een enkele korte roman onder de naam **Ágnes Erdélyi**. Haar werk is in 2020 opnieuw uitgegeven in Hongarije onder redactie van Tamás Bíró-Balogh. Het is van een heel ander kaliber dan het werk van Miklós, maar interessant om te lezen door de diverse verwijzingen naar haar jeugd in Boedapest. Ook zij beschrijft bijvoorbeeld de executie bij het parlamentsgebouw. In 1944 worden Ilona en Ágnes weggevoerd naar Auschwitz waar ze beiden omgebracht worden.

Voogd Dezső zorgt ervoor dat Miklós naar de voortgezette handelsschool gaat. Zonder veel enthousiasme doorloopt hij die school. Zijn resultaten zijn van dien aard dat hij bijles moet hebben voor wiskunde. Die bijles krijgt hij van docent Károly Hilbert die hem naast wiskunde ook de interesse voor poëzie bijbrengt. Hier leert Miklós zijn grote liefde en latere echtgenote, **Fanni Gyarmati** kennen die bijles krijgt van de vrouw van Károly Hilbert. In die periode schrijft Radnóti zijn eerste gedichten, enkele daarvan worden in diverse studentenbladen gepubliceerd.

In 1927 slaagt Miklós voor zijn eindexamen aan de voortgezette handelsschool. Zijn voogd ziet in hem zijn opvolger in de textielgroothandel en stuurt hem voor verder onderwijs naar de Hogere Staatsschool voor de Textielbranche in Reichenberg, het huidige Liberec in Tsjechië. Het onderwijs wordt daar in het Duits gegeven, een taal die Radnóti op dat moment niet goed beheerst. Miklós besteedt zijn tijd liever aan sport, uitgaan en poëzie dan aan studeren. Hij schrijft hier

Monument slaapplek Radnóti in steenoven nabij Pannohalma

onder andere een cyclus van liefdesgedichten die deels aan zijn geliefde Fanni zijn opgedragen maar ook voor een deel aan Klementine Tschiedel, een Duits meisje met wie hij in Reichenberg een kortstondige verhouding had. De textielopleiding wordt voor Miklós geen succes en na een jaar keert hij terug naar Boedapest waar hij nog twee jaar in het bedrijf van zijn voogd werkt. Her en der verschijnt wat werk van hem in literaire bladen en anthologieën. Eerst onder de naam Miklós Glatter Radnóti maar al snel laat hij zijn echte naam achterwege. Zijn eerste bundel, met de titel **Pogány köszöntő** (Heidense begroeting), verschijnt in mei 1930 onder zijn nieuwe naam Radnóti. Het vergt nog een jarenlange strijd met bureaucratische tegenwerking om die naam ook officieel te krijgen. De overheid staat uiteindelijk alleen de naam Radnóci toe en pas in 1934 wordt die naamswijziging officieel. Op officiële documenten tref je dus de naam Radnóci aan, zijn dichtbundels en publicaties dragen wel de naam Radnóti. Pas in 1945, in de chaotische maanden na het beleg van Boedapest, lukt het zijn vrouw Fanni de naam Radnóti officieel te maken. Wat zij op dat moment nog niet weet is dat Miklós begin november 1944 is vermoord.

In zijn eerste bundel **Pogány köszöntő** experimenteert hij met een vrije dichtvorm. Hij gebruikt veel romantische, melancholieke beelden uit het landelijke leven, dat hij bij familieleden buiten de stad heeft leren kennen. Hoewel de titel, 'Heidense begroeting,' anders doet vermoeden spelen ook Christelijke motieven een rol, misschien een eerste weerslag van zijn fascinatie voor het Christendom die uiteindelijk zou leiden tot zijn 'beking' tot het katholicisme.

De textielbranche is niets voor Miklós, hij wil dichter worden en daarom ook literatuur gaan studeren. Er is veel discussie en ruzie voor nodig om zijn voogd zo ver te krijgen dat hij daarmee instemt. Verder moet Miklós ook nog in verschillende vakken eind-examen doen op gymnasiumniveau omdat hij 'alleen maar' de voortgezette handelsschool heeft gevolgd. Als hij in 1930 zover is, mag hij echter niet in Boedapest gaan studeren. Sinds 1920 gold er een anti-Joodse wet die een maximum stelde aan het aantal Joodse studenten per vakgroep. Radnóti kan, tot zijn teleurstelling en frustratie, alleen in Szeged Hongaarse en Franse literatuur studeren. In de jaren dat hij in Szeged studeert krijgt hij verschillende keren te maken met anti-Joodse regels en gewelddadige acties tegen Joodse studenten. Na alle identiteitstrauma's uit zijn jeugd wordt hij ook nu weer geconfronteerd met beperkingen die te maken hebben met zijn identiteit. In zijn jeugd bleek hij niet te zijn wie hij dacht te zijn, in zijn latere leven mocht hij niet zijn wie hij wilde zijn. Hij zag zichzelf als Hongaars dichter maar men zag hem slechts als Jood.

In Szeged ontmoet Radnóti een aantal mensen die dierbare vrienden worden en in zijn hele verdere leven een belangrijke rol zullen spelen. Als eerste is daar docent **Sándor Sík**, een jonge priester in de orde der Piaristen, die kort daarvoor in Szeged is aangesteld als professor literatuur. Hij kende al een aantal gedichten van Radnóti en herkende direct diens talent. Vanaf 1932 geeft hij, naast de reguliere colleges op de universiteit, ook

Tekst en foto's: Wim Kersbergen

ger **Dezső Grosz**. De familie Glatter was oorspronkelijk afkomstig uit Noord-Hongarije, een gebied dat nu in Slowakije ligt. De grootvader van Miklós, **Jónás Glatter** had daar een herberg in het dorp **Radnót**, het dorp waarvan Miklós later de naam als zijn achternaam zou kiezen. Over de eerste twee levensjaren van Radnóti is niets bekend. Zijn vader verhuisde kort na de geboorte van Miklós uit het huis aan de **Kádár utca 8** in Boedapest. Op de gevel daar hangt nu een herinnerings-

privéles aan een klein aantal 'uitverkoren' studenten, onder wie Radnóti, Gyula Ortutay, Dezső Baróti en Gábor Tolnai. Deze drie vrienden zullen ook in het latere leven van Radnóti een belangrijke rol spelen. Met hen en een aantal medestudenten vormt Radnóti het **Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma**, het College van Jonge Kunstenaars Szeged, een collectief dat tot 1938 blijft bestaan. Al die tijd komen ze nagenoeg wekelijks bijeen, organiseren culturele evenementen en geven diverse boeken uit waaronder aan aantal dichtbundels van Radnóti.

In 1931 verschijnt Radnóti's tweede bundel **Újmódi pásztorok éneke** (Het lied van de moderne herders). Een paar weken later worden echter alle exemplaren hiervan in beslag genomen en Radnóti moet voor de rechter verschijnen wegens onzedelijke taal en godslastering in een aantal gedichten uit deze bundel. Zijn professor Sík verdedigt hem in een brief aan de rechtbank. Hij vindt sommige gedichten smakeloos maar niet godslasterlijk. Radnóti wordt veroordeeld tot 8 dagen gevangenisstraf, het vonnis wordt

in hoger beroep omgezet in voorwaardelijke gevangenisstraf. Tijdens zijn studie in Szeged verschijnen er nog twee bundels van zijn hand.

In 1934 promoveert Radnóti cum laude op een proefschrift over **Margit Kaffka**, in dezelfde tijd zakt hij voor een mondeling examen Frans. In 1935 slaagt hij alsnog voor het examen en behaalt ook zijn lesbevoegdheid. Zijn droom is een baan als docent op een middelbare school met daarnaast ruimte om zich met poëzie bezig te houden. Die droom is echter niet uitgekomen, hij heeft nooit een vaste baan gehad. Op 11 augustus 1935 treedt Miklós in het huwelijk met zijn grote liefde **Fanni Gyarmati**. Ze vinden een klein huurflatje aan de **Pozsonyi straat** waar ze beiden tot hun dood zullen blijven wonen. Ze leven van een kleine maandelijkse toelage van de voogd van Miklós, van onregelmatige opdrachten voor een aantal tijdschriften, vertalingen van Franse poëzie en van incidentele privéleerlingen. De gedichtenbundels die tijdens zijn leven uitkwamen, brachten weinig op, de investering om de publicatie mogelijk te maken was vaak groter. In 1938 moet hij bij vrienden het bedrag bij elkaar bedelen dat nodig is om zijn bundel **Meredek út** (Steile weg) uit te geven. Fanni werkt als docent stenografie in de privéschool van haar vader en voorziet op die manier voor een groot deel in hun levensonderhoud.

Gedurende hun hele huwelijk hield Fanni een dagboek bij. Na haar dood, in 2014, is dit uitgegeven onder redactie van de curator van de nalatenschap van Radnóti, **Győző Ferencz**. Het geeft een bijzondere inkijk in hun dagelijkse leven. Miklós en Fanni leidden een bijzonder actief maatschappelijk leven, bezochten of ontvingen bijna dagelijks vrienden, onder wie **Attila József** en **Antal Szerb**. Fanni schrijft over ontmoetingen met **Sándor Márai**, **Thomas Mann** en ook de Nederlandse **Madelon Székely-Lulofs**. Miklós werkte mee aan literaire avonden, ze bezochten exposities en zagen veel (buitenlandse) films. Fanni is ook heel open over hun beweegredenen om geen kinderen te willen en over de proble-

men in hun huwelijk, Miklos had in 1941 een jaar lang een verhouding met kunstenares Judit Beck, een vriendin van Fanni.

In de tweede helft van de jaren '30 worden er geleidelijk steeds meer maatregelen genomen die het leven van Joden onmogelijk maken, vrijheden worden meer en meer ingeperkt, Joden worden van diverse beroepen en maatschappelijke posities uitgesloten. Uiteindelijk moet in 1941 ook de school van de vader van Fanni sluiten en wordt het steeds moeilijker om in het levensonderhoud te voorzien. Intussen is de Tweede Wereldoorlog uitgebroken, Hongaarse dienstplichtigen vechten met de Duitsers aan het front. Joden zijn uitgesloten van dienstplicht maar moeten arbeidsdienst verrichten: zwaar handwerk onder slechte omstandigheden ver van huis. Miklós wordt drie keer opgeroepen voor deze arbeidsdienst. Van 6 september tot 18 december 1940 moet hij in de omgeving van **Kolozsvár** (Cluj) grenspalen verwijderen tussen Hongarije en Roemenië. (Hongarije had toen tijdelijk een stuk grondgebied teruggekregen). In zijn dagboek beschrijft hij hoe de poëzie hem op de been houdt, een van zijn commandanten blijkt zijn werk zelfs te kennen. Van 2 juli 1942 tot 7 mei 1943 vervult hij zijn tweede arbeidsdienst. Eerst opnieuw in Transsylvanië, daarna in een suikerfabriek in Hatvan en weer later in een munitiekistenfabriek in Boedapest. In die periode krijgt hij af en toe toestemming om thuis te slapen. Bij een van die gelegenheden wordt hij door Hongaarse soldaten van de straat opgepakt en in een kazerne kaalgeknipt en in elkaar geslagen.

In mei 1943 treden Miklós en Fanni toe tot de katholieke kerk, ze worden in de basiliek gedoopt door de vroegere leraar van Miklós, Sándor Sík. Ze willen niet meer horen bij de Joodse gemeenschap maar hebben geen enkele illusie dat deze stap hen zal beschermen tegen het leed dat gaat komen. In de gedichten uit deze periode is het komende noodlot voelbaar. Op 20 mei 1944 moet Radnóti opnieuw in arbeidsdienst. In een groep van ongeveer 3000 gevangenen wordt hij naar het mijnstadje **Bor** in (het toenmalige) Joegoslavië gebracht waar op dat moment al een keten van werkkampen is. In 1943 is daar ook al een groep van 3000 gevangenen heen gevoerd. Waren de omstandigheden in de eerste twee perioden van arbeidsdienst zwaar, het was een vakantiereis vergeleken met de toestand hier. Radnóti wordt in kamp Heidenau geplaatst, alle kampen dragen de naam van Duitse steden, en moet meewerken aan de aanleg van een spoorlijn die kopererts moet gaan vervoeren. Het werk is zwaar en gevaarlijk. Wegens vluchtgevaar moeten de gevangenen hun schoenen inleveren en zelf van twee plankjes houten slippers maken waar ze op moeten lopen. Bijna al hun bezittingen

worden afgenomen en ze krijgen weinig en slecht voedsel. Ze worden bewaakt door wrede Hongaarse bewakers die vooral op de vrije zondag sadistische straffen voor hen bedenken. Favoriet is het 'uithangen'. De armen van de gevangene worden daarbij achter de rug bij de polsen bij elkaar gebonden en daarna wordt hij daaraan opgehesen aan een touw tot zijn voeten de grond niet meer raken. Zo'n straf duurde twee uur (of meerdere keren twee uur) en als de gevangene het bewustzijn verloor, werd hij met een emmer water weer bijgebracht. Radnóti heeft het 'geluk' dat de commandant van zijn kamp nog het meest oog heeft voor het lot van de gevangenen, in andere kampen van het complex is het regime nog wreder. Onder deze onmenselijk omstandigheden schrijft Miklós toch nog een aantal gedichten. Hij beschrijft zijn lot, zijn dromen over vroeger en over de toekomst, maar ziet in dat er voor hem daar geen plaats meer zal zijn. Hij schrijft deze gedichten in een notitieboekje dat hij via een ruilhandeltje heeft bemachtigd.

Begin september komen de Russen en de Joegoslavische partizanen steeds dichterbij en er wordt besloten de kampen rond Bor te ontruimen. Alle gevangenen moeten lopend terug naar Hongarije. In werkelijkheid is het plan hen naar Duitsland te brengen. De ongeveer 6000 gevangenen worden in twee groepen verdeeld en Radnóti vertrekt met de eerste groep op 17 september. Kort daarvoor heeft hij nog een vijftal gedichten

uit zijn schriftje gekopieerd en aan een medegevangene gegeven in de hoop dat ze op die manier bewaard zullen worden. Wat volgt is een helletocht die bekend staat als **De geforceerde mars**. Een afstand van 880 kilometer, dagelijkse afstanden van 30 tot 40 kilometer die in hoog tempo moeten worden afgelegd. Weinig eten, af en toe plukken de gevangenen wat mais van velden langs de weg met het risico om dat met de dood te moeten bekopen. De Hongaarse bewakers uit de kampen, die hen ook nu begeleiden, zijn wrede en niets ontziend. De nachten brengen ze meestal door onder de blote hemel. Als ze begin oktober in de plaats **Cervenka** aankomen worden ze ondergebracht in een oude steenfabriek. De Hongaarse bewakers worden plotseling vervangen door Duitse SS'ers. Na twee dagen moet een deel van de groep, met Radnóti, verder trekken richting Hongarije, in de nacht die volgt worden van de overblijvers zo'n 800 gevangenen koelbloedig vermoord. Voor Radnóti gaat de tocht verder en half oktober arriveren ze in **Mohács**. Zelfs tijdens deze zware tocht vindt Miklós nog de kracht om een aantal gedichten in zijn schriftje op te tekenen, je kunt ook zeggen dat zijn gedichten hem de kracht gaven om door te gaan. Van Mohács worden de gevangenen met de trein overgebracht naar **Szentkirályszabadja** nabij Veszprém. Hier schrijft hij op 31 oktober 1944 zijn laatste gedicht. Een korte beschrijving van de executie van een gevangene, van zichzelf.

Nekschot. 'Dus zo wordt jouw einde', fluisterde het in mij.

Begin november gaat de tocht verder richting Győr. Radnóti is totaal verzwakt en wordt door vrienden op de been gehouden. Uitvallen staat gelijk met de dood. Bij **Győr Szent-Márton (Pannonhalma)** brengen ze wederom de nacht door bij een oude steenfabriek, het verhaal gaat dat Radnóti door zijn vrienden in een afkoelende oven wordt gelegd om zo een beetje warm te blijven. Een nagebouwde oven met een beeld van een slapende Radnóti herinnert hieraan. Vanaf dat moment is Radnóti te zwak om verder te lopen. Hij wordt met 21 andere zieken op twee geconfisqueerde ossenwagens gelegd. Misschien hebben de bewakers geprobeerd hen in Győr in een ziekenhuis onder te brengen en is dat niet gelukt, misschien hebben ze het niet eens geprobeerd, we weten het niet. Bij het plaatsje **Abda**, iets ten westen van Győr worden ze alle 22 langs de oever van de **Rába** vermoord en in een massagraf achtergelaten.

In juni 1946 werd het massagraf geopend. Het lichaam van Radnóti werd geïdentificeerd door papieren en foto's die hij bij zich droeg. Men vond hier ook zijn 'Schriftje uit Bor' dat wonderwel bewaard was gebleven na anderhalf jaar in het graf te hebben gelegen. Van de tien gedichten uit het schriftje zijn precies de vijf die hij niet had meegegeven aan zijn medegevangene het best 🍀

Detail Radnóti-monument nabij Abda langs de Bécsi út van Győr naar Wenen

leesbaar. De stem van de dichter bleek niet verstomd door zijn dood.

De lichamen werden opnieuw begraven op de Joodse begraafplaats in Győr en in kranten werden nabestaanden opgeroepen zich te melden. Het bericht bereikt ook Fanni, die in augustus samen met vrienden het lichaam van Miklós laat overbrengen naar Boedapest. Daar wordt hij op de **Kerepesi** begraafplaats door **Sándor Sik** begraven.

De gedichten uit **Het schriftje uit Bor** krijgen al snel een aparte status in het oeuvre van Radnóti. Zelden werden de verschrikkingen uit de oorlog zo direct weergegeven, zelden voorvoelde en beschreef iemand zo zijn eigen dood. Radnóti kreeg in Hongarije na zijn dood al vrij snel erkenning in brede kring, zijn werk werd keer op keer opnieuw uitgegeven en ook over zijn persoon verschenen vele dikke boeken. Na de dood van zijn echtgenote Fanni (zij overleed in 2014 op 102-jarige leeftijd) verscheen haar dagboek dat een schat aan informatie bleek. De gedichten van Radnóti zijn op muziek gezet van volksmuziek tot rap, zo vormen ze tot op de dag van vandaag een inspiratiebron voor jong en oud.

De geforceerde mars is in 2019, als eerbetoon aan alle gevallen opnieuw gelopen, door poëzie-pelgrim **Péter Loránt Tóth**, een vroegere onderwijzer die zich ten doel heeft gesteld de Hongaarse poëzie bekender te maken in alle uithoeken van Hongarije en

daarbuiten. Elke avond hield hij, op de plek waar hij overnachtte, lezingen over Radnóti en diens poëzie. Dit jaar heeft hij het laatste gedeelte, van Szentkirályszabadja naar Abda, opnieuw gelopen. Op de plek waar Radnóti en zijn medegevangenen zijn vermoord is nu een herdenkingsplek. Péter speelt met de gedachte om van dat deel een routebeschrijving te maken, zodat ook anderen in het 'voetspoor' van Radnóti kunnen treden.

Het werk van Radnóti is in vele talen de wereld overgegaan, maar in het Nederlands is er heel weinig verschenen. Een enkel gedicht uit zijn schriftje is vertaald door onder anderen **Györgyi Dandoy** en **Rogi Wieg** en vrij recent nog door **Cora-Lisa Sütő**. Nu is er een complete vertaling van Orsolya Réthelyi en Arjaan van Nimwegen. Ik sprak met hen op een schaduwwijk terras in Utrecht:

De vertalers aan het woord

Most Magyarul! (MM): Jullie hebben deze vertalingen samen gemaakt. Hoe zijn jullie aan elkaar gekomen? Hoe was jullie werkwijze?

Arjaan van Nimwegen: Orsi (Orsolya) kwam in verband met een ander project bij mij terecht. (het project over de kindertreinen) Ik had een verhaal geschreven, **Hongritude**, over mijn eigen Hongaarse achtergrond, mijn moeder is met de kindertreinen naar Nederland gekomen. Een andere schrijver, **Guido van Hengel**, had mij ooit een Engelse vertaling gegeven van een gedicht,

de **Vierde razglednica**, van een zekere Radnóti die in Bor gevangen had gezeten. (**Razglednica** is Joegoslavisch voor 'ansichtkaart'. Vier gedichten in de bundel dragen deze naam.) Guido schreef een boek over Joegoslavië en vroeg of ik dat gedicht wilde vertalen in het Nederlands. Ik had verder nog nooit van Radnóti gehoord maar wilde dat wel doen. Ik liet die vertaling aan Orsi zien, alles via de mail vanwege Covid, zij vertelde me het verhaal van de **Bori notesz** en we besloten ze alle tien te gaan vertalen. Hoe moeilijk kan het zijn om tien gedichten te vertalen, dachten we. Nou, dat viel nog niet helemaal mee maar het is toch gelukt.

Als basis had ik naast de Hongaarse tekst de Engelse vertaling van **Gábor Barabas**. Die is niet slecht maar houdt weinig rekening met de vorm en interpreteert soms wat veel, voegt soms iets toe als uitleg wat er niet staat. Ik ging als ambachtsman met de tekst aan de slag, bouwde er een staketsel van en stuurde dat naar Orsi. Soms was vrij snel duidelijk hoe het eruit moest zien, soms was het wat minder duidelijk en kostte het een aantal versies voordat we tot een goed resultaat kwamen. Soms gebruikt Radnóti strakke ritmische vormen die ik wel herkende, maar soms wijkt hij er een klein beetje van af. Verder is het voordragen van gedichten in het Hongaars totaal anders dan in het Nederlands, het feit dat je iedere dubbel geschreven medeklinker iets langer aanhoudt geeft direct een ander ritme. In de eerste versies zaten nog veel interpretatiefouten die Orsi er onmiddellijk uithaalde, maar vaak ging het ook om nuances in betekenis, hier iets meer nadruk op, daar iets minder, en zo bouwden we samen aan de vertalingen.

Orsolya Réthelyi: Ik heb de verschillende versies nog eens teruggekeken en dan zie je alle commentaren als bijvoorbeeld: Hier moet een geluid klinken als... of denk aan Rilke, zie een trillend blaadje voor je. Ik moest soms dingen uitleggen die eigenlijk niet in taal te vatten zijn. Arjaan moest dat gaan begrijpen en zo de taal van Radnóti leren. Ik vond de vertaling pas klaar als ik in de Nederlandse tekst de stem van Radnóti hoorde, bijna als een mystieke ervaring. Ik heb hierdoor ook een nieuw beeld gekregen van deze gedichten die ik van kinds af aan in mijn hart heb.

Ik wil nog wel toevoegen dat ik in het begin niet wist of hij de metrische vormen van de **ecloges** (herdersgedicht) op een goede manier zou kunnen vertalen. We begonnen met de razglednica's die iets vrijer zijn. Over de **dactylische** vorm, de versvoet waarin de ecloges geschreven zijn, hebben we uitgebreide discussies gehad.

Arjaan: Orsi hield vast aan die vorm hoewel het Nederlands zich daar minder voor leent. De dactylische gedichten die in het Nederlands bekend zijn,

zijn niet te lezen. En toen bleek dat het toch kon, je moet je soms wel bepaalde vrijheden veroorloven, weten wanneer je er heel sterk aan vast moet houden en wanneer je iets losser kunt zijn. Toen het klaar was, wilden we het ook uitgeven. Eerst dachten we het in eigen beheer te doen, ik heb zelf een drukpersje staan, maar we wilden het tweetalig doen en dat werd lastig met de streepjes

op Hongaarse lange klinkers. We vonden uitgeverij Van Oorschot bereid het uit te geven. Uiteindelijk is de Hongaarse tekst niet integraal opgenomen maar zijn er foto's opgenomen van het originele boekje.

MM: Hoe belangrijk is het iets van de achtergrond van de dichter en de context van het ontstaan van het gedicht te weten om het op waarde te kunnen schatten? En ik weet dat daar geen eenduidig antwoord op is te geven. Iedereen heeft zijn eigen reden om wel iets of juist niets van die achtergrond te willen weten om te kunnen genieten van het gedicht.

Arjaan: Voor mij was het wel heel belangrijk. De gedichten zijn direct al heel indrukwekkend maar door het verhaal te kennen gaat het nog veel meer leven, het is heel universeel en tegelijkertijd staat het heel dicht bij de persoon, bij de tijd, bij de werkelijkheid. Te midden van de verschrikkingen zie je ook de bergen en de herders, de dagelijkse werkelijkheid. Hoe kan iemand die weet: ik ga binnenkort dood, dat nog beschrijven, wat is zijn drijfveer daartoe? Dat vind ik fascinerend. Het is vaak ook andersom, het een genereert het ander, de gedichten nodigen uit om meer te willen weten over de context waarin ze zijn ontstaan. In Nederland heeft lang de overtuiging geheerst van: uitgaan van de tekst alleen, laat die spreken. Voor sommige kunstvormen is dat begrijpelijk, neem een muurschildering uit de oudheid, je weet niets van hoe en waarom die is ontstaan toch kun je ervan genieten. Dit geldt niet voor hedendaagse kunst, we verbinden die altijd met de maker, omdat die

heel persoonlijk is, we willen in teksten ook mensen zien en niet alleen woorden achter elkaar.

Orsolya: Elke keer dat je een gedicht leest, lees je het op een andere manier. Doordat je er meer van weet ben je een andere persoon geworden. Het is een soort liefdesrelatie die groeit en zich ontwikkelt. Maar soms wil je niet zo veel weten

en zijn het vooral klank en ritme die als een golf geluk over je heen spoelen. Dat heb je ook vaak bij Radnóti, dat in eerste instantie de klank alleen je al wegvoert omdat het gedicht zo mooi geconstrueerd is, maar daarnaast kun je het nog op duizend andere manieren lezen.

MM: Leeft de poëzie in Hongarije op een andere manier dan in Nederland? Ik zag een registratie van een poëzie-evenement waar diverse vormen samen kwamen van oude meesters tot rap.

Arjaan: Natuurlijk kent het Nederlands grote dichters die puur voor de poëzie leefden, zoals Radnóti, maar het idee van de dichter als ziener, profeet, heeft hier minder geleefd. Soms heeft het iets geposeerd, zoals bij Roland Holst, of het grenst aan effectbejag, zoals bij Johnny van Doorn. Tegenwoordig hebben we spoken-word maar dat heeft een ander karakter, meer popcultuur. Meerdere culturen lopen tegenwoordig door elkaar heen, in die mix is bijna geen plaats voor een klassieke dichter. **Orsolya:** Dichters zijn in Hongarije belangrijker en ook meer vertegenwoordiger van het volk. Petőfi was naast dichter vol pathos ook schrijver van liefdesgedichten die bijna erotische volksliederen zijn. In Hongarije kan op één avond het werk klinken van Radnóti, Pilinszky, Ady naast dat van moderne dichters. Zij hebben in Hongarije nog steeds autoriteit, zij kunnen ons iets leren – is de overtuiging – ze staan symbool voor een soort waarheid die in onderdrukking openbaar wordt. In Nederland is dat bijna ondenkbaar. Een ander verschil is dat in Hongarije de kinderen nog

gedichten voordragen op school, leren ze dat in Nederland ook? Het is zo belangrijk het ritme te voelen en te horen, het is een fysiek plezier om uit te spreken en te beluisteren. Er is op goede en integere wijze ook veel poëzie op muziek gezet door bands als Kaláka.

Arjaan: Er is ook Nederlandse poëzie op muziek gezet, maar het is niet echt een traditie. Dichten was hier altijd een tijdverdrijf voor enkele fijne luiden, zoals Du Perron zei. Dichters werden zelden echt populair, en de mondelinge traditie is vrij recent: dichters die performing artist zijn, die het moeten hebben van hun podiumoptreden, zoals

Naambordje van karton dat tot de dood van Fanni Gyarmati naast de deur van hun woning hing

Jules Deelder. Daar tref je dus geen oude gedichten aan. Het ouderwetse ‘declameren’ van andermans werk is iets voor stoffige gezelschappen.

MM: Wat karakteriseert de poëzie van Radnóti?

Orsolya: Voor Radnóti was poëzie zijn lot. Hij moest daar zijn leven aan wijden en alleen daaraan. Hij wist dat al op jonge leeftijd en was daarin zeer vastberaden.

Arjaan: Het werk van Radnóti is bijzonder divers. Zeker in de bundel **Tájtékos ég** (Schuimbekkende lucht) die wij vertaald hebben en waar nu de laatste hand aan wordt gelegd. Er zit van alles in qua stijl en sfeer, dat komt natuurlijk ook doordat dit eigenlijk een verzamelbundel is van gedichten die in langere tijd daarvoor geschreven zijn. Er zitten spotliedjes in, liefdesgedichten, vrolijke gedichten en de gruwelen van de oorlog. En dat alles in allerlei vormen, van heel vrije tot streng vastgelegde vormen, zoals de ecloges. Radnóti begint vaak met de natuur en opeens komen de gruwelen van de oorlog er tussendoor.

Orsolya: Vorm is voor Radnóti in zijn korte leven steeds belangrijker geworden. De antieke metrische vormen geven hem een soort vrijheid. In zijn vroege werk zocht hij de vrijheid in de vrije vorm, maar later ontdekt hij, via het vertalen van antieke poëzie, de oude vaste vormen en doet daar iets geweldigs mee, voor zichzelf en voor de Hongaarse poëzie. Het geeft hem ook een manier om de chaos van de wereld te beperken. De anti-Joodse wetten keerden het leven in Hongarije steeds verder ondersteboven, alles wat je voor onmogelijk hield, gebeurt toch, je wordt als mens tot vijand, tot dier, gemaakt, de beschaving valt weg. In die wereld betekenen de vaste vormen de enige beschaving

die overblijft. Maar in de razglednica’s laat hij dat ook los. Die documenteren zijn laatste dagen. Dodelijk vermoeid, ziek, verzwakt van uitputting en honger probeert hij nog zijn trouwring te verkopen voor brood en toch schrijft hij nog een gedicht, weliswaar in losse vorm, maar wel een gedicht.

Arjaan: En geeft daarmee blijk van zijn bestaan, hij zegt: ik ben er nog, dichten is mijn lot en mijn houvast, mijn gevecht tegen de chaos. En dat het ook bevaard is, na anderhalf jaar in een massagraf te hebben gelegen, is een wonder.

MM: Het resultaat van jullie werk is zeer bijzonder. Als je de Hongaarse originelen kent en dan voor

kent en ook van de achtergrond en de geschiedenis weet en ook nog dichter is en dichttechnieken kent en herkent. Arjaan is dichter, ik zou dat nooit kunnen.

Arjaan: Ik zou niet weten hoe je het anders zou kunnen doen dan op deze manier. Maar de ziel kwam door Orsi’s inbreng in mijn ambachtelijke handwerk. Het was zelfs goed dat ik wat afstand tot de taal had, ik deed voorstellen en Orsi gaf daar haar commentaar op. Barabas is wat wijldopig in zijn Engelse vertaling terwijl Radnóti vaak karig is in zijn woordgebruik, Orsi lette daar heel erg op.

Orsolya: De samenwerking en het resultaat heeft ons ook verwonderd, we hebben er veel van geleerd. Arjaan is in de poetica van Radnóti gaan leven, ik hoefde steeds minder uit te leggen. Dat voel je ook terug in de gedichten.

MM: In artikelen of boeken over Radnóti begint men vaak bij zijn laatste werk en zijn dood terwijl hij ook in zijn jeugd al het een en ander heeft meegemaakt. Waarom zou dat zijn?

Arjaan: De dood van Radnóti tilt hem naar een ander niveau. Gedicht, leven en dood vormen één geheel. Daar moet je beginnen en dan kun je terug. Zijn leven wordt achterwaarts weerspiegeld door zijn dood. Een beetje als Anne Frank, zij is ook alleen maar te zien in het licht van haar dagboek.

Orsolya: Daarom zijn we ook doorgegaan met de vertaling van **Tájtékos ég** (Schuimende hemel). Daarin zie je een andere Radnóti. De vertaling is klaar en we hopen dat die binnenkort ook verschijnt.

Het schriftje uit Bor is verschenen bij uitgeverij Van Oorschot, met een inleiding over Radnóti van Orsolya Réthelyi en een nawoord van Arnon Grunberg. ■

Mensen

Half acht in de ochtend. Snelle voetstappen gaan door de straten van Tótvázsony. Janneke en Kati spoeden zich naar hun boerderij Janka Tanya. Eerst verzorgen ze de dieren: de schaapjes, de kippen, het konijn en de kat. Dan openen ze de deuren. Om acht uur komen de collega’s.

De collega’s en het werk

Van heinde en verre arriveren ze: uit **Tótvázsony** zelf, uit de omliggende dorpen, sommige zelfs helemaal uit **Tapolca** of **Veszprém**. Zij worden gebracht door hun ouders of komen met het openbaar vervoer. Met zijn twaalfen zijn ze. En ieder heeft een verstandelijke beperking en/of een stoornis in het autistisch spectrum. **Janka Tanya** is hun werkgever.

'We hebben drie vergunningen,' vertelt **Janneke Brinks**, de directrice. 'Voor dagbe-

Een kleine hof van Eden aan het Balaton

steding, als beschermde werkplaats en als sociale werkplaats. Dat is het fundament voor financiële ondersteuning vanuit de Hongaarse overheid. Van hen ontvangen wij een derde van onze inkomsten. Daarvan betalen we maandelijks de lonen van onze collega’s. De overige gelden komen van de **Stichting 02** in Zwolle en uit onze eigen activiteiten. We hou-

den maandelijks kleding- en groentemarkten en we verkopen producten en kunstwerken die we hier samen in de werkplaats maken!

'Om half negen verdelen we de groep in drieën,' vult **Kati** aan. Zij, Janneke en twee Hongaarse pedagogen werken alle dagen mee op de groep. 'We voegen de collega’s

samen in groepjes en dan verdelen we de werkzaamheden. Eén groep gaat aan de slag in de **Interspar**. Deze vier collega’s doen magazijnwerkzaamheden, vullen kratten of spiegelen artikelen in de winkel. Een andere groep onderhoudt diverse tuinen in het dorp, zoals de speeltuin, de tuin van het **Bakony Hotel** of die van de kerk. De derde groep werkt in de groentetuin van Janka Tanya of in de werkplaats, en brengt één keer per week folders rond in het dorp.

Om tien uur pauzeren we met een boterham en wat drinken. De collega’s nemen dit niet zelf mee; wij zorgen ervoor. Zo krijgt iedereen hetzelfde en evenveel. Na de pauze ruimen we met elkaar alles netjes weer op en ieder gaat verder met zijn werkzaamheden.

Thérèse Major

Foto's: Molnár Zsolt & privé-archief